

մանակակից պատմութեան համար անդնահատելի շատ անշեկութիւններ:

Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը յանձին Բագրատ վարդապետի կորցրեց մի ճշմարիտ եկեղեցականի, մի կարեւոր ոյժ:

Հանդիստ, եղբայր, բազմաշարժար ոսկորներիդ. քո անունը գեռ երկար կ'իշուի քեզ սիրող և յարգող շրջաններում:

Ս. ԵՂԻՆՅԻ ՎԱՆՔԸ ԲՈՒԶՈՎՆՈՒՄ.

Բագուից գէպի տրեւելք, մօտ 30 վերստաչափ հեռաւորութեան վրայ, Ափշերօնեան թերակղզու ավին տարածուում է Բուզովնա գիւղը:

Թէ ի՞նչ է նշանակում Բուզովնա բառը՝ դժուարանում ենք բացատրել, չըտնելով ոչ Պարսից բառարանում և ոչ մի ուրիշ տեղ այդ բառի ճշգրիտ բացատրութիւնը. հաւանաւոր են նա բազկացած է երկու բառից՝ բուզ—սառուց և ովգան—ջրհոր, սառը ջրհորներ ունեցող տեղ, որովհետեւ Բուզովնի ջրհորները յայտնի են ամբողջ շրջակայքում իրենց սառնութեամբ ու լաւ յատկութեամբ:

Գիւղի բնակիչները թաթեր են և խօսում են թաթերէն, իսկ եթէ հաւատալու լինինք մի աւանդութեան, որ գիւղի անունը եղել է Մադրասայ կճշտուի այն ենթադրութիւնը, թէ Նամակու դաւառի Մադրասա գիւղացիք այստեղից են գալթել գէպի հիւսիս:

Թէ ովքեր են եղել գիւղի նախնական բնակիչները՝ յայտնի չէ. նոյն իսկ Բագուայ նահանգի պատմիչ Եսայի Կաթուղիկոսը, որն այնքան յաճախ յիշում է Մաշտոզա և Շուալան՝ Բագուայ խաների ամառանոցները, և նոցա շրջակայքում յաճախակի կրկնուող պատերազմները, միանգամայն չուում է Բուզովնի մասին, որը վերջիններիցս միմիայն երեք—չորս վերստ հեռաւորութիւն ունի:

Իսկ եթէ ի նկատի ունենանք տեղական հին յիշատակարանները և արձանագրութիւնները, պէտք է ենթադրել, որ Բուզովլան եղել է մի հին հայաշատ կենտրոն, որն ունեցել է իւր սեփական սրբատեղիները, իր քահանաները և իր առանձին գերեզմանատուներ:

Ինչպէս գիւղի նախնական սահմաններն են ցոյց տալիս, նա եղել է բաւական մեծ, սակայն յաճախակի կրկնուող արշաւանքների և պատերազմների շնորհիւ բնակիչները գաղթել են. ներկայումս մնացել է 400 տուն բնակիչ՝ բոլորն էլ թուրք:

Բուզովլան, որ մի օվաղիս կարելի է համարել ամբողջ Կասպից ծովեզրեայ անապատում, իր առողջարար ու թեթև օդով, իր յստակ ու պազ ջրերով, իր փարթամ բուսականութեամբ՝ վաղուց արդեն նամախույ և Բագուայ խաների ուշադրութիւնն էր դարձրել իր վրայ: Շնորհիւ երկրի բնական բարիքների բնակիչները պարապում են այգեգործութեամբ և պարտիզականութեամբ. Բուզովլան յայտնի է իր բազմատեսակ խաղողներով՝ քիչմիշի, քէչամջագի, սարիգիշայ, ևլն ևլն ...: Համարեա ամեն մի գիւղացի ունի իր տան առաջ սեպհական այգի, որով գլխաւորապէս հոգում է իր տան կարիքները: Գովուած են նաև Բուզովլի սեխն ու ձմերուկը:

Բուզովլան, որ մի ժամանակ հայի գիւղ է եղել, ներկայումս ծառայում է Բագուեցւոց համար իբրև ամառանոց, որոնք չեն խնայել ոչ մի միջոց զարդարելու իրենց սեպհական պարտէզները նոյն իսկ արտասահմանեան ծառերով ու ծաղիկներով:

Հայ ընտանիքները, որոնք սեպհական այգիներ և տներ ունին, թուով 20 են:

Բուզովլան, բացի ամառանոց լինելուց, խեղճ Բագուեցւոց համար ծառայում է նաև իբրև սրբատեղի, ուր քաղաքից և մօտակայ շրջակայքից հաւաքուում են բազմաթիւ ուխտաւորներ:

Այստեղ դռնուում են մի քանի սրբատեղիների, որոնց մէջ աչքի է ընկնում իր մեծութեամբ ու գեղեցկութեամբ

Ս. Եղիայի մատուռը՝ որի հետ կապուած է նաև Անդրէա և Անանիա քարոզիչների անունը:

Թէ ովքեր են սորա՝ ոչինչ յայտնի չէ. միայն ըստ աւանդութեան դորա քարոզիչներ—վարդապետներ են եղել, որոնք գործել ու նահատակուել են այստեղ:

Մատուռը կանգնեցրած է վերջին ժամանակներս, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս դռան գլխի արձանագրութիւնը. «Կառուցաւ մատուռս սրբոյն Եղիայի և Անդրէի արդեամբ և ծախիւք աստիճանաւոր Լևոն Կասպարեան Եաղուբեանց ի 30-ն սեպ. 1862 թ.»: Երրորդ նահատակի, Անանիայի, անունը գուցէ նորա համար չէ յիշուած այստեղ, որ Անանիայի գերեզմանաքարը կտորած և կորած էր մի առ ժամանակ. երեւի կառուցանելու ժամանակ չեն գտել և այնպէս անուշաղիր են թողել:

Մատուռի ներսը, ուր սեղանն է, բարձրանում են երեք մեծ խաչքարեր, որոնց վրայ չկայ ոչ մի յիշատակութիւն ու թուական. միայն փորագրուած է մէջտեղը խաչ և զարդարուած խաղողի ողկոյզի ու տերեւների քանդակներով: Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ երեք խաչքարերն հանած են մի մեծ տալառած քարից, որի վրայ է այժմ կանդնեցրած սեղանը և որի արեւելեան կողմը կալմել է մի ժամանակ քարանձաւ. իսկ այդտեղ ըստ աւանդութեան ճըգնել են յիշեալ քարոզիչ—վարդապետները:

Մինչև 1862 թ., այսինքն մինչև մատուռի կանդնեցնելը, այդ խաչքարերը բաց են եղել և շրջապատուած փոքրիկ քարերի պատնէշով, ուր կատարուել է նաև պաշտամունք:

Աւանդութիւնը պատմում է, որ մի թուրք կտորելով ամենածայրի խաչքարը, կամենում է տանել իւր նոր շինած տան դռան համար. բայց չհեռացած 10 քայլ, սոյլի անիւը կտորուում է, ձին սատկում՝ թուրքը սաքսափահար փախչում ու պատմում է իր համազխւղացիներին, և այդ օրուանից մատուռը հաւասար պաշտաման առարկայ է դառնում՝ ինչպէս հայերի, նոյնպէս և տեղացի թրքերի համար, և համարեա ամեն օր լինում են ուխտաւորներ:

Բազուեցիք, որոնց միակ ուխտատեղին է սա, ահագին

բաղմուծեամբ Վարդապետին և ս. Աստուածածնի տանին
դիմում են Բուզովնայ իրենց սրտի մուրազը ստանալու
Ա. Եղիայից: Բայց որովհետև մինչև 30 թ. ուխտաւորները
մնում էին օրերով բացօդեայ, սենեակ չունենալու պատճա-
ռաւ, 1830 թ. բազուարնով Սահակ Աղամեանցը մատռան
արեւմտեան կողմում շինել է առել էրեք քարաշէն սենեակ-
ներ, ուր մնում են ուխտաւորները:

Աստուծի սեղանի արեւմտեան կողմից մի անցք տանում
է դէպի նահատակների գերեզմանը, որտեղից վերջնում են
հոգ: Այդ անցքի ձախ կողմում, սեղանի վրայ, տմրացրած
է մի քար, որի երկ. մօտ 2 ֆուտ է, իսկ լայն. $1\frac{1}{2}$ ֆ. պա-
րունակում է հեռեկալ արձանագրութիւնը. «Ես Ներսէս
աւագ քահանայ շինեցի Ջրհորս այս յիշատակին ծնողաց
իմոց հայր քահանայ Տէր Ներսէս և կնոջ
նորա խոթուհի ի ամի թուականին Հայոց Պհ. .
(փրկ. 1421 թ.): Գիւղի հիւսիսային մասում դանդաղում է
սպիտակ քարից շինած Ջրհոր, որտեղից մինչև այժմ էլ օղ-
տուում են թրքերը, և կրում է Քէշիշ օվդանի—Տէրաէրի
Ջրհոր անունը. իսկ նորան կպած է Քէշիշլար—Տէրաէրի
այգին, ուր մնացել են կայր և մի քանի գինու հնձաններ:

Աւելի հետքերակաւ է հեռեկալ երեոյթը. բուզովնե-
ցի Հէյրաթ—օղլի թուրքը, որ մօտ 112 տարեկան մի ծերունկ
է, պատմում է իր պապի մի պատմութեամբ, որը մեռել է
115 տարեկան հասակում, ուրեմն և կարող էր պատմել
ԺԸ. դարի դէպքեր: Վաճառականութեամբ սա զնում է
Աստրախան և քաղաքում ծանօթ չունենալու պատճառաւ
իջևանում է մի պանդոկում, ուր իւր համադիւղացու հետ
թաթերէն էր խօսում: Պանդոկի տէրը, որ մի պարթև կաղ-
մուածքով ու գեղեցիկ դժագրութեամբ հայ էր, կանչում, լաւ
հիւրասիրում է, սոցա՝ տեղեկանալով որ սոքա բուզովնացի են:
Յետոյ իրանք թրքերը, երբ հարցնում են հիւրասիրութեան
պատճառը, հայը պատմում է, թէ ինքն ևս բուզովնացի է, թէ
իւր պապը զաղթել է 1500 թ., թէ պապի անունը եղել է
Նազարէթ, որն այդ դիւղում ունեցել է ահադին կալուածք-
ներ ու հարստութիւն, թէ զիւղի արեւելեան—հարաւային

փողոցներից մէկը նորա անունով կոչուում է Նաղարէթի փողոց, թէ նորա ազգականներից եղել է մի Ներսէս քահանայ, որն ունեցել է ջրհորներ և որի դռան աջ ու ձախ կողմերում սաթլով թաղած են զրանների, թէ նորա այգու մէջ թաղած է երկու մեծ կարասով զինի, իսկ փախտաւ ժամանակ բոլոր պղնձնեղէն անօթները ծածկել են Բուզովնա դնացող ճանապարհի վրայ գտնուած «Նարդար» այգում, և ինչ:

Թրքերը պատմում են, որ վերադառնալուց յետոյ գտել են բոլոր ասածները, բացի պղնձէ անօթներից. զինու կարասները մինչև այդ ժամանակ կային, միայն միջի զինին կուպր էր դառել: Այժմ այդ կարասներից մէկը գտնուում է պ. Մ. Մելիքեանցի այգում. իսկ Նաղարէթ անունով փողոցը մինչև օրս էլ պահել է իւր անունը, որ այժմ աղաւաղուած կոչուում է «Նաղրանլի»:

Ինչպէս զիւղի հին բնակիչներն են պատմում, ս. Եղիայի մատուռում կար ձեռագիր յիշատակարան, այժմ անյայտ ուր եղել է այդ սրբատեղիների մանրամասն տարեգիրն և, որ գլխաւորն է՝ մատուապատկան կալուածքների քանակը: Դժբաղդաբար մինչև այժմ որչափ աշխատեցի, չկարողացայ դրանել որևէ այդպիսի արձանագրութիւն, ոչ տռանձին մարդկանց մօտ և ոչ էլ քաղաքի եկեղեցիների յիշատակարանների մէջ:

Հրաշալի դիրք ու գեղեցիկութիւն ունի Ս. Եղիայի մատուռը. չորս կողմից շրջապատուած է սպիտակ քարէ սալաշատակով և փայտէ վանդակներով. իսկ սոցա ետեւ թիկնապահների նման կանգնած են սաղարթախիտ հովհար ծառեր, որոնց հովանու տակ քիչ չեն հանգիստ վայելել արեւից պապակուած Բագուեցիները: Մատուան արեւելեան սալաշատակից բացուում է հիւանդի տեսարան. դիմացդ աչքդ կտրածի չափ տորածուում են կանաչադարդ այգիներ, որոնց ընդգրկում է անձայր կապուտակ ծովը: Աջ կողմը տարածուում են Մարդաքան, Նուալան մօտակայ գիւղերը, որոնք նոյնքան փարթամ են բուսականութեամբ, որքան և Բուզովնան. և եթէ դորա վրայ աւելացնելու լինինք գիւղից երկու վերստաչափ դէպի հիւսիս գտնուած տապոսաժներէ

միջից վիժող սառը կենդանացուցիչ աղբիւրը*, հասկանալի կլինի թէ ինչու յաճախ Բագուի կրեսոսները, թողնելով հանքային ջրերը, գալիս են այստեղ ամառանոց:

Երկրորդ սրբատեղին է Ս. Մինասի մատուռը, որ շինուած է մի ապառաժ քարի վրայ, և ուր բացի մի քանի փորագրուած խաչերից և տառերից ոչինչ չկայ: Այստեղ ևս մի գեղեցիկ մատուռ է շինել Տ. Թագուհի Մելիքեան:

Երրորդ սրբատեղին է Ս. Սիմոնի և ս. Յովհաննու ճգնաբանի վրայ շինած մատուռը: Ինչպէս սորա արաբերէն արձանագրութիւնն է ցոյց տալիս, այստեղ են թաղուած Սիմոն և Յովհաննէս ճգնաւորները: Արաբերէնին կից նոյն քարի վրայ եղել է, ինչպէս երևում է, և հայերէն, բայց այժմ մնացել է միայն ՇԿԸ թուականը, թէև մատուան մէջ կան երկու տապանաքարեր, բայց ոչ մի յիշատակութիւն չգտնելով նոցա վերայ՝ դժուարանում ենք ՇԿԸ թ.-ը ընդունելու, որ կլինէր փրկչական 1118 թ.:

Ս. Եղիայի մատուռից դէպի արևելք, դարձեալ մի ժայռի վրայ՝ կայ չորրորդ սրբատեղին, որը չունի և ոչ մի յիշատակարան. ուստի յայտնի չէ՝ ո՞վ է այդտեղ թաղուածը և երբ է կանգնեցրած այդ մատուռը: Ներսի կողմից արևելեան սլաքի վրայ կան երկու խաչքարեր, որոնք ծիփած են:

Բացի սոցանից այստեղ գտնուած են Զ. Պ. և Զ. հայոց թուականի տապանաքարեր և դրամներ, որոնք հաստատում են Բուղդոնի շատ հին և հայաշատ կենտրոն լինելը: Վերջերս երեք կոպէկանոցի մեծութեամբ մի ոսկէ դրամ էր գտնուած, որի մի կողմ լցրած էր հայերէն արձանագրութեամբ, իսկ միւս կողմում փորագրուած էր մի խաչ, շրջապատուած դարձեալ հայերէն տառերով. բայց թուրքը, որի մօտ գրտ-

* Այդ աղբիւրն ջուրը Բագու քաղաքի բժշկական խորհրդի քննութեան ենթարկուելուց և անջուր քաղաքի համար միակ առողջարարը գտնուելուց յետոյ՝ 1901 թ.-ին բագուեցի Պ. Հ. Ս. Մելիքեանցի նախագահութեամբ կազմած մի ընկերութեան միջոցաւ Բալախանի տարուեցաւ. իսկ յետոյ անկասկած կհասցնեն մինչև քաղաք:

նուում էր այդ դրամը, ցոյց չի տալիս՝ պատճառ արանելով իբր թէ կորցրել է:

Այսքան տեղեկութիւններ միայն կարողացանք կարճ ժամանակամիջոցում այդ բաղմայիշատակ, երբեմն հայաշատ, կենտրոնից ձեռք բերել: Կան ուշադրութեան արժանի ուրիշ հնութիւններ ևս, և գուցէ աւելի ևս գանուին, եթէ աւելի ձեռնահաս մէկը նոցանով զբաղուի: Օրինակ, Նար—Դար թուրքաբնակ գիւղում բացուել են աւաղի տակից երեք սենեակներ, ուր արգելում է հայերի ազատ մուտքը. իսկ ինչպէս թրքերն են պատմում, այդ սենեակներից մէկում նստած է մի հերարձակ կին, զրկին բռնած մի երեխայ: Գուցէ մի կուռք է այդ, ինչպէս և Բագուայ Ա. Աստուածածնայ եկեղեցու տեղում եղել է ծովի չաստուածուհու կռատունը, և այնտեղ դանուած կուռքը մինչև այսօր էլ պահուում է եղբայր Միրզարէկեանցների մօտ:

Dr. Տէր Յովհաննիսեանց.

ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ

Տաճկահայերի համար, որոնք ռուսահայերի նման մեծագումար կտակներ անելու սովորած չեն դեռ, միութարական է այն լուրը, որ վերջերս Սամսոնում վախճանած Յակոբ Կիւտիկեան անուն անձնաւորութիւնը, ինչպէս կարգում ենք Սուրհանդակում, 500 աղան ոսկի (4500 ռ.) է նուիրել քաղաքի եկեղեցուն ու վարժարանին: Հանգուցեալը բացի այն նուիրատութիւնից մի մի գումար էլ թողել է Սամսոնի Խալամների իգական և Նիքասար գիւղաքաղաքի Հայ վարժարաններին:

—Կետարեայի Ա. Կարապետ վանքում ձեռնարկել են մի նոր վարժարանի շինութեան: Դպրոցը պէտք է կառուցուի 4000 քա. կանգուն գետնի վերայ և ծախքը հաշուում են 1500 օսմ. ոսկի: Այդ գումարի կէսն արդէն պատրաստ է, շնորհիւ մի քանի հա-